

метричних книг – 8 крб, господарства міської управи – 78 крб [3, арк. 125].

Велика участь єврейської громади в торгівлі, ремеслах і благоустрої зробила її невід'ємною частиною господарського життя міста. У «золотий вік» кінця XIX століття браїлівські євреї фактично формували соціально-економічний ритм містечка. Вони забезпечували провідні торговельні зв'язки, вкладали капітал у виробництво й інфраструктуру, стимулювали розвиток міського ринку. Таким чином, історія господарського життя євреїв у Браїлові XVIII–XIX ст. є прикладом того, як активна економічна діяльність громади сприяла процвітанню цілого поселення та залишила помітний слід у локальній історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Слободенюк Н. П. Історія творена людьми. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 352 с.
2. Смірнов М. Браїлів: погляд крізь століття. Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2016. 460 с.
3. ДАВіО. Ф.Д-301. Оп.1. Спр.14. Арк.125.
4. Найман О. Я. Історія євреїв України. Київ: Ін Юре, 2003. 496 с.
5. 100 єврейських містечок України: історичний путівник / В. Лукін, О. Соколова, Б. Хаймович. Вип.2 : Поділля. 2000. 704 с.

Олексій Рога

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ ПОДІЛЛЯ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Анотація. У статті проаналізовано процес трансформації адміністративно-територіального устрою Поділля після його включення до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої (1793, 1795 рр.). Досліджено етапи від тимчасового Ізяславського намісництва до остаточного формування Подільської губернії (1797–1804 рр.) та її функціонування як стратегічної прикордонної території, включаючи наслідки польських повстань для системи управління.

Ключові слова: Поділля, Російська імперія, адміністративно-територіальний устрій, губернія, Кам'янець-Подільський, уніфікація, шляхта, 1793.

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL CHANGES IN PODILLIA AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract. *The article analyzes the transformation process of Podolia's administrative-territorial structure after its integration into the Russian Empire as a result of the Partitions of the Polish–Lithuanian Commonwealth (1793, 1795). The stages from the temporary Izyaslav Vicegerency to the final formation of the Podolia Governorate (1797–1804) and its functioning as a strategic border territory, including the consequences of Polish uprisings for the governance system, are investigated.*

Key words: *Podolia, Russian Empire, administrative-territorial structure, governorate, Kamianets-Podilskyi, unification, nobility, 1793.*

Історія будь-якої держави нерозривно пов'язана з еволюцією її адміністративно-територіального устрою, який є матеріальним відображенням політичної влади та інструментом її реалізації. Для імперських держав, що постійно розширювали свої кордони, питання інтеграції нових територій через адміністративні реформи набувало першочергового значення. Правобережна Україна, зокрема Поділля, увійшла до складу Російської імперії наприкінці XVIII століття, ставши об'єктом інтенсивних та часом хаотичних адміністративних змін, спрямованих на повну інкорпорацію регіону та його уніфікацію із загальноімперською системою управління. Аналіз цих трансформацій дозволяє глибоко зрозуміти не лише механізми імперської політики, а й соціально-правові наслідки для місцевого населення та еліти.

Приєднання Правобережної України, зокрема історичної області Поділля, до складу Російської імперії стало наслідком трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) і докорінно змінило його політичну, соціально-економічну та, що найголовніше для цієї розвідки, адміністративно-територіальну (АТ) структуру. Цей період (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) є надзвичайно важливим для розуміння трансформаційних процесів імперського управління на нових землях. Царський уряд прагнув уніфікувати управління, інтегрувати подільську еліту та забезпечити контроль над регіоном, що мав значну стратегічну вагу. Однак, імперська політика постійно стикалася з місцевими особливостями, польською адміністративною спадщиною та опором українського населення. Вивчення цих АТ-змін дозволяє простежити механізми імперської інкорпорації та їхній довготривалий вплив на формування регіональної ідентичності та системи управління.

Мета статті – проаналізувати ключові етапи та зміст адміністративно-територіальних трансформацій Поділля у складі Російської імперії в другій половині XVIII – першій половині XIX

століття, визначити їхні рушійні чинники та наслідки для системи управління регіоном.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності. Використовуються порівняльно-історичний (для зіставлення польської та імперської систем управління), системний (для розгляду адміністративної структури як цілісного механізму) та історико-правовий (для аналізу законодавчих актів, що регулювали АТ-зміни) методи.

Адміністративно-територіальні зміни Поділля у 1793–1850-х роках не були одномоментним актом уніфікації, а складним, багатетапним процесом інтеграції, що чергував спроби швидкого запровадження загальноімперських зразків (губернські установи) із вимушеними компромісами та врахуванням специфіки регіону, що позначилося на сталості кордонів та внутрішньому поділі Подільської губернії протягом першої половини XIX ст. [1, с.25]

Інкорпорація Поділля до складу Російської імперії стала прямим наслідком політичної кризи та подальшого розчленування Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. Ключовою датою є 1793 рік – Другий поділ Речі Посполитої, за яким значна частина Правобережної України, включаючи майже все Подільське воєводство та більшу частину Брацлавського воєводства, була приєднана до володінь Катерини II. Ці території були багатими на чорноземи, стратегічно важливими і мали значний соціально-економічний потенціал, що стало головною мотивацією для імперського уряду [2, с.37].

Через два роки, у 1795 році, після придушення повстання під проводом Тадеуша Костюшка, відбувся Третій поділ, який остаточно ліквідував Річ Посполиту як незалежну державу та завершив приєднання західних територій Поділля, що залишалися під польською юрисдикцією. Таким чином, історична область Поділля, яка до того часу мала адміністративний поділ на воєводства, повіти та землі, була повністю включена до імперського простору. Імперська влада одразу зіткнулася із завданням налагодження управління на землях, де домінувало польське право, польськомовне судочинство та магнатсько-шляхетське землеволодіння.

Перші кроки імперської адміністрації на приєднаних землях були орієнтовані на швидку, хоча й тимчасову, інкорпорацію з метою встановлення контролю та заміни польських адміністративних інститутів. У квітні 1793 року був виданий указ про створення Ізяславського намісництва, яке стало першою великомасштабною російською адміністративною одиницею на території колишніх воєводств. До складу намісництва увійшли землі, що становили майбутнє Поділля та Волинь.

Основою для цього намісництва стала російська «Установа для управління губерній» 1775 року, яка передбачала поділ намісництв на повіти (округи), керовані капітанами-справниками. Центром намісництва було визначено місто Ізяслав (нині Хмельницька область). Ізяславське намісництво виконувало функцію перехідної

адміністрації, метою якої було проведення первинного перепису населення; інтеграція місцевої шляхти на умовах російського дворянства; впровадження елементів імперської судової та фінансової систем. Однак, цей тимчасовий адміністративний механізм виявився недовговічним. Система намісництв була недостатньо ефективною для управління новоприєднаними, соціально та національно неоднорідними землями. Фактичне функціонування Ізяславського намісництва тривало лише до кінця 1796 року, коли воно було ліквідоване [3, с.15].

Ліквідація Ізяславського намісництва була частиною масштабнішої реорганізації, ініційованої царською владою. З 1795 року, після Третього поділу Речі Посполитої, імперський уряд розпочав роботу над формуванням стабільних губернських одиниць на Правобережжі. Спочатку, на основі земель намісництва, було створено Подільську та Волинську губернії, а також Брацлавське намісництво. Проте, справжня і докорінна зміна відбулася із вступом на престол імператора Павла I. Його указ від 12 грудня 1796 року кардинально переглянув адміністративну карту імперії. Цей указ скасовував систему намісництв та вводив нову губернську структуру. На Правобережжі це призвело до консолідації: 1. Подільської губернії – з центром у Кам'янці (Кам'янець-Подільський). 2. Волинської губернії – з центром у Житомирі. 3. Київської губернії – яка була значно розширена за рахунок частини приєднаних земель.

Таким чином, період 1793–1797 рр. став етапом пошуку оптимальної моделі управління, що пройшов шлях від запровадження великого тимчасового намісництва до створення стабільних губернських одиниць. Це заклало основи адміністративного поділу, який з невеликими змінами проіснував на Поділлі протягом більшої частини XIX століття.

Період короткотривалих та нестабільних адміністративних одиниць (як-от Ізяславське намісництво) завершився із сходженням на престол імператора Павла I. Прагнучи посилити централізацію та відновити низку скасованих його матір'ю Катериною II установ, Указом від 12 грудня 1796 року «Про нове розділення держави на губернії» він здійснив рішучу реорганізацію всієї імперської адміністративно-територіальної системи, включно з новоприєднаними землями Правобережжя.

Цей указ став ключовим для Поділля, оскільки він ліквідував систему намісництв та офіційно проголосив створення Подільської губернії [4, с.19]. Центром новоствореної губернії було визначено історично важливе, укріплене місто Кам'янець (Кам'янець-Подільський). Вибір був зумовлений його стратегічним розташуванням, потужною фортифікацією (як прикордонний пункт) та наявністю адміністративної інфраструктури, що залишилася від Речі Посполитої. Початково губернія була поділена на 12 повітів, які формувалися переважно на основі вже існуючих адміністративних центрів та меж колишніх воєводств. Цей поділ був першою спробою

застосувати загальноросійські принципи губернської моделі до подільських земель.

Створення Подільської губернії на основі загальноросійського «Установлення для управління губерній» (1775 р.) мало на меті *уніфікацію* управлінської моделі та інтеграцію місцевої шляхти шляхом запровадження типових для імперії установ. Це ознаменувало перехід від тимчасового військово-адміністративного управління до повноцінної цивільної адміністрації.

Незважаючи на указ 1796 року, внутрішній устрій губернії залишався предметом регулювання на початку правління Олександра І. Початкове нарізання повітів виявилось не завжди зручним з економічної та демографічної точок зору, а також через необхідність більш чіткого розмежування зі сусідніми Волинською та Київською губерніями.

Вирішальним став період 1801–1804 рр., коли відбулася фінальна стабілізація адміністративно-територіальної структури Поділля. Згідно з уточненими указами, зокрема тими, що стосувалися розподілу округів та повітів, було остаточно затверджено поділ Подільської губернії на 12 повітів [5, ст. 19]. Ця кількість та конфігурація повітів (Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський) залишалася майже незмінною до початку ХХ століття. Основні принципи нарізання повітів включали: 1) географічну компактність та економічну доцільність: повіти створювалися таким чином, щоб забезпечити зручність комунікації та управління з окружного центру; 2) демографічну норму: прагнення дотримання встановленої норми кількості населення для кожного повіту (хоча на практиці це часто порушувалося); 3) утворення окружних центрів: міста, визначені як повітові центри, отримували відповідні адміністративні та судові установи, що сприяло їхньому економічному розвитку та посилювало контроль імперської влади на місцях. Ця стабілізація АТ-структури була критично важливою, оскільки вона дозволяла імперії перейти до планомірного стягнення податків, проведення рекрутських наборів та ефективного функціонування судової та поліцейської систем.

Після затвердження територіальних меж головним завданням стало запровадження повної імперської адміністративної вертикалі. Ця система базувалася на «Установленні для управління губерній» 1775 року і мала чітку ієрархію: 1. Губернатор (наділявся найвищою цивільною та поліцейською владою в губернії). Він був безпосереднім представником імператора, відповідаючи за виконання законів, збір податків, нагляд за місцевою адміністрацією та підтримання порядку. У прикордонній Подільській губернії його роль мала також важливе військово-стратегічне значення [6, арк. 19]. 2. Губернське правління: Колегіальний орган, який очолював віце-губернатор. Це був центральний виконавчий орган, що відповідав за фінанси (Казенна палата), будівництво, громадські роботи та загальне управління. 3.

Судові інституції: впроваджувалася дво- або триланкова система судів [повітові суди (для дворян) та нижні розправи (для селян, міщан)].

Впровадження цієї системи стало актом не лише адміністративної, але й правової інкорпорації. Хоча на перших етапах на Правобережжі зберігалось місцеве польське право (Литовський статут), що було поступкою місцевій шляхті, імперські установи поступово витісняли його, уніфікуючи судочинство та управління з рештою імперії. Це зміцнило позиції російського дворянства та бюрократії, інтегруючи Поділля у єдиний державний організм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Утвердження російської адміністрації на Правобережній Україні (кін. XVIII – поч. XIX ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 180 с.
2. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX вв. Москва: Наука, 1971. 230 с.
3. Офіційна газета Ізяславського намісництва. Т. 1. 1794. [Архівна справа].
4. Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ). Зібрання перше. Т. XXIV. № 17634. Про нове розділення держави на губернії. 12 грудня 1796 р. 19 с.
5. Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ). Зібрання перше. Т. XXVII. № 20088. Про визначення кількості повітів у Подільській губернії. 1801 р. Ст. 19.
6. Фонд Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 794. Спр. 15. Арк. 19.
7. Тархов С.А. Изменение административно-территориального деления России за последние 300 лет. Москва: Географический факультет МГУ, 2001. 80 с.
8. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.